

ਪੰਜ ਥੋਪਡਾ

ਲੇਪਚਰਰ,
ਪਰਕਾਰਚਿੰਗ ਆਰਟ ਵਿਆਗ
ਹਵਾਮੀ ਵਿਦੇਕਾਨਚ
ਚੁਮਾਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਿਦਾਲਾਈ,
ਸੇਰਲ .250005
(ੴ੦੯੦)

ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਏਂਵਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਧ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸਮੱਬੰਧ

ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਜਾਫ਼ੀਓਂ ਸੇ ਮਿਲਕਰ ਬਣਾ ਹੈ, 'ਲੋਕ ਔਰ ਸੰਗੀਤ'। ਇਸਕਾ ਸਾਮਾਨਘ ਅਰਥ ਹੈ ਲੋਗਾਂ ਕਾ ਸੰਗੀਤ। ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਲੋਕ ਨਿਰਮਿਤ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵ ਲੋਕ ਵਿਖਾਕ ਹੋਨਾ ਚਾਹਿਏ। ਯਹ ਸੰਗੀਤ ਲੋਕ ਕੇ ਸਾਥ ਜੁੜਾ ਹੁਆ ਹੈ ਇਸਲਿਏ ਯਹ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਧ ਸੰਗੀਤ ਸੇ ਭੀ ਪੁਰਾਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਜਨਮ ਲੋਕ ਕੇ ਜਨਮ ਕੇ ਸਾਥ ਹੀ ਕਹਾ ਜਾ ਸਕਤਾ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਭੀ ਕਹਾ ਹੈ 'ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਮੈਂ ਚਰਾਚਰ ਜਗਤ ਗਾਤਾ ਹੈ ਔਰ ਨੂਤ੍ਯ ਕਰਤਾ ਹੈ।'

ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਕਿਸੀ ਭੀ ਦੇਸ਼ ਤਥਾ ਉਸਕੇ ਰਾਜਾਂ ਕੀ ਪਹਚਾਨ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਸੇ ਕਿਸੀ ਭੀ ਰਾ਷ਟ੍ਰ ਕੀ ਕਲਾ, ਵਹੌਂ ਕੇ ਜਨਜੀਵਨ ਔਰ ਇਤਿਹਾਸ ਕਾ ਭੀ ਬੋਧ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਕਲਾਏਂ ਸੁਖਿਤ: ਤੀਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀ ਹੋਤੀ ਹੈ— 1. ਲੋਕ ਗੀਤ 2. ਲੋਕ ਨੂਤ੍ਯ 3 ਲੋਕ ਨਾਟਿਕਾਏ।

ਇਨ ਤੀਨੋਂ ਕਲਾਓਂ ਕੋ ਅਲਗ—ਅਲਗ ਯਾ ਏਕ ਹੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਮੇਂ ਸਹਿਯੋਗ ਕਿਯਾ ਜਾ ਸਕਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਕਲਾਏਂ ਕਿਸੀ ਭੀ ਦੇਸ਼ ਕੀ ਸਾਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਐਤਿਹਾਸਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਔਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਤੀ ਹੈ। ਤੀਨੋਂ ਹੀ ਲੋਕ ਕਲਾਓਂ ਮੈਂ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਵਿਸ਼ੇ ਸਹਿਯੋਗ ਮਹਤਵ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਗੀਤ ਕੀ ਬਾਖਦਾ ਕਰਤੇ ਹੋਏ ਬੀ ਹਰਿਸ਼ਚੰਦ ਬੀਵਾਸ਼ਤ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ ਪਰਿਚਿਤ ਭਾਗ—1 ਮੈਂ ਕਹਾ ਹੈ — ਯਹ ਗ੍ਰਾਮੀਣਾਂ ਕਾ ਗੀਤ ਹੈ। ਇਸਕੇ ਅੰਨਤ ਗ੍ਰਾਮੀਨ ਜਾਂਦੀ ਕੀ ਗੀਤ, ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਪਰ ਗਏ ਜਾਨੇ ਵਾਲੇ ਗੀਤ, ਚੰਤੀ, ਕਝਰੀ, ਆਲਾ, ਬਿਰਹਾ, ਲੀਰੀ, ਬਾਲੁਲ, ਮਾਹਿਧਾ, ਮਹਿਧਾਲੀ, ਮਾਂਡੀ ਆਦਿ ਲੋਕਗੀਤ ਆਤੇ ਹੈ। ਇਨਕਾ ਸ਼ਵਲਪ ਸਰਲ, ਮਾਵਪੂਰਣ, ਕੁਛ ਸ਼ਵਰੀ ਕੇ ਅਨਦਰ ਸੀਮਿਤ ਤਥਾ ਲਾਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਇਨ ਗੀਤਾਂ ਕੋ ਸੁਣਨੂੰ ਹੀ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਕਿਤ ਤਾਲੀ ਦੇਨੇ ਲਗਤੇ ਹੈ।

ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਾਨਤੀਂ ਕੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਏਂਵਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਧ ਸੰਗੀਤ ਮੈਂ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸਮੱਬੰਧ—

ਪੰਜਾਬ : ਪੰਜਾਬ ਕਾ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਅਪਨੀ ਵਿਸ਼ੇ਷ਜ਼ਤਾਓਂ ਕੇ ਕਾਰਣ ਸਮਸਤ ਭਾਰਤ ਮੈਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਲੋਕ ਕਲਾਓਂ ਮੈਂ ਸੁਖ ਸੇ ਨੂਤ੍ਯਾਂ ਕੀ ਸ਼ੀਲੀ ਅਨੁਪਮ ਹੈ। ਇਨਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੇ ਝਲਕਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਮੈਂ ਭੀ ਬਹੁਤ ਸੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਧ ਰਾਗਾਂ ਕਾ ਆਭਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਦੂਰਾ, ਮੌਂਡ, ਪਹਾੜੀ ਆਦਿ ਰਾਗ ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਦੇਸੀ ਰਾਗਾਂ ਮੈਂ ਆਤੇ ਹੈ। ਢੋਲਾ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਗਾਧਕਾਂ ਕੇ ਢੁਆਰਾ ਗਾਧਾ ਜਾਤਾ ਹੈ ਯਹ ਕਹਰਦਾ ਤਾਲ ਕੀ ਢੁਤ ਲਾਗ ਮੈਂ ਗਾਧਾ—ਬਜਾਧਾ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਤਰ ਯਹ ਮੈਰਵੀ ਵ ਤਿਲਾਂਗ ਰਾਗਾਂ ਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਤੁਡਾਹਰਣ — 'ਨਿਕਕਾ ਮੋਟਾ ਬਾਜ਼ਾ ਮਾਹੀ ਤੇ, ਮੇਰਾ ਕੌਣ ਚੁਗੈਂਦੀ ਢੋਲਾ'

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਮੈਂ 'ਹੀਰ' ਕੀ ਸਹਤਵਪੂਰਣ ਮੂਲਿਕਾ ਹੈ। ਇਸਕੇ ਸ਼ਵਰ ਹਵਦਾ ਕੀ ਸ਼ਵਰ ਕਰਤੇ ਹੈ। ਇਸਕੀ ਭਾਸਾ ਥੀਡੀ ਕਠਿਨ ਹੋਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਮੈਂ ਸੰਗੀਤ ਕੀ 'ਵਾਰ—ਗਾਧਨ' ਪਰਮਹਾ ਅਤ੍ਯਨਤ ਸਹਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਯਹ ਗਾਧਨ ਵਿਦਾ ਗੁਰੂਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੇ ਅਵਤਰਿਤ ਹੋਗੇ ਸੇ ਪਹਲੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਥੀ। ਪੰਜਾਬ ਮੈਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਧ ਸੰਗੀਤ ਗਾਧਕਾਂ ਕੀ ਅਪੇਕ਼ਾ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਸਹਤਵ ਕਹੀਂ ਅਧਿਕ ਹੈ।

ਕਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਮੈਂ ਵਿਕਸਿਤ ਏਂਵਾਂ ਬਹੁਤ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੈ। ਇਸਲਿਏ ਇਸ ਸ਼ੀਲੀ ਪਰ ਫਾਰਸੀ ਵ ਤੁਦੂ ਭਾਸਾ ਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਡਾ। ਪੰਜਾਬ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਿਥਿਤ ਤੁਦੂ ਭਾਸਾ ਮੈਂ ਭੀ ਕਵਾਲੀਲਿਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੈਂ ਹੈ। ਕਹਾ ਜਾਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰਹਵੀਂ ਸ਼ਾਤਾਬਦੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿਦਦੂ ਸੂਫੀ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਨਿਯਮੁਦੀਨ ਔਲਿਧਾ ਕੇ ਸਾਹਿਤਿਧ ਏਂਵਾਂ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੁਵਿਖਾਤ ਸ਼ਿਥਿ ਅਮੀਰ ਖੁਸ਼ਾ ਨੇ ਹੀ ਕਵਾਲੀ ਗਾਧਨ ਕੀ ਨਿਆ ਮੋਡ ਦਿਇਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਅੰਗ ਕੀ ਟੁਮਰੀ, ਕਾਫੀ ਔਰ ਟਪਾ ਜੈਸੀ ਸ਼ੀਲਿਹੀਂ ਕਾ ਵਿਕਾਸ ਇਸੀ ਧਰਤੀ ਪਰ ਹੁਆ। ਟਪਾ ਗਾਧਨ ਸ਼ੀਲੀ ਸ਼ੀਲੀ ਮਿਥੀ ਢੁਆਰਾ ਅਦਿਤਿਤ ਮੈਂ ਆਈ। ਇਸੇ ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਊੰਟ ਵਾਲੇ ਗਾਤੇ ਥੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਟੁਮਰਿਹੀਂ ਭੀ ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਕੀ ਧੁਨੀਂ ਸੇ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਮੈਂ ਟੁਮਰਿਹੀਂ ਬ੍ਰਜਾਭਾਸਾ ਔਰ ਮਿਥਿਤ ਹਿਨ੍ਦੀ ਭਾਸਾ ਕੇ ਅਤਿਰਿਕਤ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸਾ ਮੈਂ ਭੀ ਗਾਈ ਜਾਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਯਹ ਨਿ਷ਕਾਈ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਲੋਕ ਧੁਨੀਂ ਮੈਂ ਅਨੇਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਧ ਰਾਗਾਂ ਕੀ ਸ਼ਵਰ—ਸੰਗਤਿਆਂ ਕਾ ਸ਼ਵਟ ਆਭਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਥ ਹੀ ਉਨ ਧੁਨੀਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਕੀ ਵਿਕਾਸ ਮੈਂ ਔਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਧ ਏਂਵਾਂ ਉਪਸਾਸਤੀਧ ਸੰਗੀਤ ਕੀ ਪ੍ਰਤਿ ਵਹੌਂ ਕੇ ਲੋਗੋਂ ਕੇ ਰੁਝਾਨ ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਚਿ ਹੈ ਸਹਤਵਪੂਰਣ ਮੂਲਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀ ਹੈ। ਬੀ ਆਈਓਡੀਂ ਵਰਮਾ ਢੁਆਰਾ ਲਿਖਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤ ਕੀ ਕੁਛ ਪਕਿਤਿਆਂ ਨਿਮਲਿਖਿਤ ਹੈ—

ਮੇਰੇ ਗੋਰੇ ਹਤਥਾਂ ਦੀ ਮੈਂਹਦੀ, ਰਹੀ ਵਾਞਚਾਂ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰ।
ਮੁਖੀ ਸਦਰ ਨਿਮਾਣੀ ਸੈਹਕਦੀ, ਕਰੇ ਤੇਰੇ ਤਾਈ ਨਿਤ ਪੁਕਾਰ।।।
ਆਜਾ ਦਿਲਾਂ ਦੇਆ ਜਾਨਿਗਾਂ, ਪਈ ਮਰੇ ਕਲੇਜੇ ਹਾਹਾਕਾਰ।।।

उत्तर प्रदेश : 'कजरी', का क्षेत्र मुख्य रूप से उत्तर प्रदेश का पूर्वी भाग है। यह लोक गीतों में प्रचलित एक बहुत ही लोकप्रिय गीती है। मिर्जापुर और उसके आस-पास का क्षेत्र 'कजरी' के लिए प्रसिद्ध है। बनारस में मिर्जापुर से ही पहुंची, जो बाद में वहीं अपना ली गई। कजरी के अन्तर्गत विरह वेदना का मार्मिक वर्णन होता है।

डेढ़ताल — यह अवधी भाषा का एक लोकप्रिय लोकगीत है। यह अयोध्या तथा उसके अन्तर्गत आने वाले उत्तर प्रदेश के पूर्वी भाग में गाया जाता है। इसके नाम के विषय तथा पुनः चाचर में आ जाने के कारण ही इसका नामस 'डेढ़ताल' पड़ा होगा। इस लोकगीत में भगवान् श्री राम की लीलाओं का वर्णन होता है।

चौताला — इस लोकगीत की भाषा अवधी होती है। यह लोकगीत उत्तर प्रदेश के पूर्वी भाग मुख्यतः अयोध्या के आस-पास गाया जाता है। यह चाचर ताल से आरम्भ होकर कहरवा ताल में परिवर्तित हो जाता है। इसमें भगवान् श्री रामचन्द्र तथा श्री कृष्ण की लीलाओं से उत्पन्न अनुभूति की अभिव्यक्ति की जाती है।

उत्तर प्रदेश के एक लोकगीत लावनी की कुछ पंक्तियाँ निम्नलिखित हैं—

पढ़े रहे तेरे रंगले बंगले खाली बारहदरी रही। जोड़—जोड़ भर लिए खजाने किर भी तृष्णा अड़ी रही। इक ब्रह्मण की सुनो कहानी पूजा करने आया था। नहाय धोकर नदी किनारे आसन खूब जमाया था। आय गया यम का परवाना हाथ में भाला पड़ी रही।।।

राजस्थान : भीमोलिक दृष्टि से राजस्थानी लोक संगीत के दो भाग किए जा सकते हैं—

1. दक्षिणी भाग या पहाड़ी भाग
2. रेगिस्तानी भाग या मैदानी भाग

पहाड़ी भाग में आदिवासियों का लोकसंगीत है। यहाँ की घाटियों गीतों से गूजती है। इससिए यहाँ ऊँचे स्वर की गायकी नहीं मिलती। इनके गीतों में स्थाई भाग ही रहता है, अंतरे प्रायः नहीं होते। यहाँ के आदिवासी लोग भील, भीजे, गरसिए और सहरिए हैं। ये नादल बजाते हैं जिस पर दादरा का पूर्व रूप का ठेका अवसर बजता है। भीलों में स्त्री-पुरुष प्रायः नृत्य और गीतों में भाग लेते हैं। यहाँ के लोकगीत है— लालर, माहर, घुमर के गीत, पटेल्या बीछियों आदि। रेगिस्तानी भाग की धुन लम्ही होती है, इसमें स्वर प्रस्तार अधिक है साथ ही खुला वातावरण एवं मैदान होने के कारण यहाँ का लोक संगीत ऊँचे स्वर का भिलता है। यहाँ के प्रसिद्ध गीत है— गोरबन्द, पणिहारी, पीपली, मूमल, कलाली, कसमों, केवड़ी, धूघशी, कैंजा आदि। पूर्वी क्षेत्र ब्रज की सस्कृति से मिलता है। पुरुषों का लोकप्रिय वाय 'अलगोजा' और 'बौसुरी' है। कसबों के लोक संगीत में राग-रागनियों की कुछ झलक देखने में आती है। पिछड़ी जातियों निर्गुणी पद या सबद वाणियों गाती हैं। इनकी धुने शान्ति देने वाली है। इसके साथ इकतारा बजाता है। मेलों के संगीत में डेरु बजता है। होली के अवसर पर 'टप के साथ' गीत और नृत्य बलते हैं।

चदाहरण — राजस्थानी लोक गीत 'चौंदरो चिमकारो', शब्द-बी 'सहन बो मुलक्यों आभलियै मै चौंद, गीत प्रतिरा गौतो ॥
किरण्या देख दियो चिमकारो,
किरत्यां देख कियो टिमकारो ।
पलक्यों देख पियो मद सारों,
बदल्यों देख रयो छिणगारों,
ऐयों पण हिवडै नै थाम, टल-टल आँसुङ्गा टलकांतो ॥'

लोक संगीत में लय बहुत महत्वपूर्ण होती है। यह इसकी मुख्य विशेषताओं में से एक है। लोक संगीत से अनेक तालों का विकास हुआ तथा बाद में इन तालों का प्रयोग शास्त्रीय संगीत में हुआ। जैसे— दादरा, कहरवा, खेमटा आदि।

इस प्रकार यह कह सकते हैं कि शास्त्रीय संगीत की उत्पत्ति में लोक संगीत का भी योगदान है। दोनों ही एक दूसरे के पूरक व प्रेरक कहे जा सकते हैं। शास्त्रीय संगीत से अधिकतर वे लोग आनन्द ले पाते हैं, जिन्होंने अधिक या कम, सही संगीत की शिक्षा प्राप्त की ही। बसन्त-बहार, बहादुरी तोड़ी और हमीर जैसे रागों की गहराई का आनन्द वही व्यक्ति ले सकता है, जिसने संगीत की तालीम हासिल की हो। इसी प्रकार तबला, सितार, वायलिन, सरोद, वीणा आदि के बादन का आनन्द वे ही प्राप्त कर सकते हैं जिन्हें स्वर की बासीकियाँ, उतार-चढ़ाव, मीड़-मुर्की, जमजमा, सूत, घसीट आदि का ज्ञान हो। इसके विपरीत लोक संगीत में कहरवा की लग्नी-लड़ी एवं गायन या बादन द्वारा प्रस्तुत कोई भी सरल धुन सुनकर साधारण श्रोता भी संगीत का आनन्द ले सकते हैं।

शास्त्रीय एवं लोक संगीत दोनों विधाएँ अपनी—अपनी जगह पर प्रभावशाली हैं। अन्तर केवल इतना ही है कि शास्त्रीय संगीत अधिकांशतः उन्हीं लोगों को प्रभावित करने में सक्षम है, जिन्हें संगीत के व्याकरण— सुर-ताल, लय आदि का भली—भौति ज्ञान होता है परन्तु लोक संगीत यदि किसी मधुर सुरावली में प्रस्तुत किया जा रहा है वाहे वे स्वर किसी कठ अथवा बाद से निकल हों, तो वह सभी प्रकार के श्रोताओं को आनन्द प्रदान करने में सक्षम होता है। यदि शास्त्रीय संगीत मरिताक्ष है, तो लोक संगीत एक हृदय। दोनों अपने—अपने श्रोताओं को रिखाने में समर्थ होते हैं।

संदर्भ यन्त्र सूची:

- (1) 'बसन्त', संगीत विशारद, प्रकाशक: संगीत कार्यालय, हाथरस, संस्करण: 2013
- (2) द्विवेदी, डॉ० रमाकान्त, संगीत स्वरित, प्रकाशक: साहित्य रत्नालय, कानपुर, संस्करण : 2004
- (3) रावत, डॉ० निशा, संगीत में नेट सफलता के पथ, प्रकाशक: संजय प्रकाशन, नयी दिल्ली संस्करण: 2010
- (4) श्रीवास्तव, प० हरिशचन्द्र, राग परिचय भाग—1, प्रकाशक: साउथ मलाका, इलाहाबाद, संस्करण: 2011
- (5) 'मुकेश, महावीर प्रसाद, भाव संगीत संगम, प्रकाशक: संगीत सदन प्रकाशन, इलाहाबाद, संस्करण: 1992

